

Hámori Péter

Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920–1944

A múlt szociális politikáinak, a szegények különféle megsegítésére irányuló technikák történetét évszázadokon keresztül kísérte a „jó” és „rossz szegények” elkülönítésének szándéka és megrendszabályozásuknak, „megnevelésüknek” igénye. Ez a tevékenység korántsem korlátozódott a közösség előtti megnyilvánulásokra, hanem életük teljességét érintette, oly mértékig, hogy esetükben kérdésesnek tűnik: van-e egyáltalában értelme róluk szólva a régmúltban „magánéletről” beszélni. Ez nem csak az utcán élőkre (koldusok stb.), a szegényházak, ispotályok és hasonló intézmények lakóira igaz, akik napjaikat és éjszakáikat mindenki szeme látára vagy legalábbis igen jól szervezett ellenőrzés mellett töltötték; a különféle „hatósági” vagy „társadalmi technikák” általában azokat is igyekeztek teljes, mindenre kiterjedő ellenőrzés alá vonni, akiknek kiilleszkedése nem volt ennyire szélsőséges, de akik ilyen-olyan jogcímenek segítséget igényeltek a közösségtől.

Az „ellenőrzés”, „megfegyvelmezés”, „megnevelés” elsősorban a jól érzékelhető devianciákra, mindenekelőtt az alkoholfogyasztás és dohányzás eltiltására irányult. Emellett azonban gyakran a nemi szerepek szabályozását is célba vették.¹ Kiterjedt ez a szegénygondozás alanyainak nem szerinti szigorú elkülönítésére – tekintet nélkül arra, hogy házasok-e –, az intézményen belüli viselkedési normák eltérő szabályozására és hasonló területekre.² Ám ezek a törekvések – ahogy arra korábbi írásunkban rámutattunk³ – egyáltalán nem szorítkoztak a legelesettebbekre: amikor a szociálpolitika más rétegeket is látókörébe vont, művelői azokkal szemben csaknem azonos elveket és gyakorta erősen hasonló módszereket alkalmaztak.

A magyar szociálpolitikuskok gondolkodását nagyban meghatározó német „katedraszocialisták” a századfordulón meglehetősen határozott képpel bírtak a nemhez kötődő magatartásformák befolyásolásának kérdésében. Az egyik központi problémaként kezelt lakásügy megoldásának, vagy éppen a munkáskertek létesítésének végső célja nem csak a közegészségügy javítása, a betegségek megelőzése és a gyógyításra fordított összegek fokozatos csökkentése volt, hanem az érintettek

1 Somogyi 1941. A 19–20. századi szegényházi rendtartások egyik legnagyobb gyűjteménye a balassagyarmati városi és a révkomáromi járási levéltárban található. (Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Fióklevéltára, Polgármesteri Iratok, számozatlan csomó; Státny Oblastny Archiv Komarno, Magisztrátusi Iratok, I. 261/1902.)

2 A kérdéskör részletes bemutatását nagyban megnehezíti, hogy a fegyelmi eljárások a 20. század dereka előtt vagy szóban történtek, vagy legalábbis nem maradt fenn írásos nyomuk, így szinte lehetetlen eldönteni, hogy az érintettek mennyiben tettek eleget az előírásoknak.

3 Hámori 2003a.

életének, így erkölcsi normáiknak és társadalmi viszonyulásaiknak teljes átstrukturálását akarták elérni, eleinte főleg a városokban,⁴ később – részben a porosz földreformmal kapcsolatban – a falvakban is.⁵ Elképzeléseik szerint a reorganizált családokban és családok fölötti helyi társadalmakban a nő a hagyományos, középosztálybeli szerepet töltötte volna be a háztartás vezetőjeként és az – elsősorban iskoláskort még el nem ért – gyermekek nevelőjeként, míg a férfi az egyedüli családfenntartói szerepet kapta volna meg. A szabadidő eltöltéséről írva – azt tételezve fel, hogy ilyenekkel csak ő rendelkezik – általában a férjet akarták befolyásolni. Törekvéseikre a legjellegzetesebb példát a városszéli telepítések és a munkáskeretek szolgáltatták, ahol az egész család, de különösen a családfő szabadidejét és maradék munkaerejét akarták hasznossá tenni – és együttal lefoglalni.

A konzervatív reformprogramban a dolgozó nők viszonylag kevés figyelmet kaptak: az ehhez az irányhoz tartozó szociálpolitikusok éthoszába nemigen fért bele ez a női szerepvállalás. Ugyanakkor a patronázs, a dolgozó nők elsősorban erkölcsi védelme és nevelése (különösen a leginkább kiszolgáltatottnak tekintett házi cselédké) fontos helyet foglalt el elképzeléseikben. A cseléd- és dolgozó női patronázs volt az a terület, ahol a férfiak mellett a nők is – a szűken értelmezett karitáson túl – először kaphattak szerepet, nem csak mint a szociálpolitika alanyai, hanem annak aktív szereplői is.⁶

Míg a szabadidő eltöltésének módjáról, az alkoholfogyasztásról, a gyermekek neveléséről vagy a háztartás vezetéséről, az ottani higiénéről és ezekkel kapcsolatban a családon belüli hierarchiáról, a felelősségi körök és döntési kompetenciák elosztásának kérdéséről a katedraszocialistáknak és a nyomukba lépő szociálpolitikusoknak meglehetősen határozott elképzeléseik voltak, ezek közvetlenül nemigen terjedtek ki az érintettek nemi életére. Ebben azonban nem valamiféle „be nem avatkozó” hozzáállást, inkább a „kötelező szemérem” megnyilatkozásait kereshetjük. A „megzabolázatlan” nemi vágy következményei ugyanis, mint a nemi betegségek, családi kötelek meglazulása, széthullása, házasságon kívüli gyermekszülések, határozottan érdeklődésük körébe tartoztak, és azokat – nagyjából a századfordulótól kezdve egyre inkább nyíltan – „előzményükkel”, a nemi étellel együtt a szociálpolitika ellenőrzése alá kívánták vonni. E területen a „cél személyek” ismét elsősorban a férfiak voltak: számukra igyekeztek előadásokat tartani, – általában ingyenes – orvosi segítséget felkínálni, annak ellenére, hogy az utóbbit a nők inkább elfogadni látszottak.⁷

A német törekvéseket Magyarországon is jól ismerték, a hazai megoldások többnyire ezeket követték. A nemi szerepeknek, illetve a nemiségnek a szociálpolitika körében való kezelésének némely sajátosságát két intézmény: az Egri, majd később Magyar Normának nevezett szegénygondozási rendszer és az Országos

4 A kérdéskör igen széles szakirodalmából csak a legjellegzetesebbeket kiragadva: Huber 1857; Zehden 1870; d'Avigdor 1873, 1886; Fuld 1889.

5 Stübben 1904: 218–220; Weber 1908; Borghat 1912; Hecht 1912.

6 Steinbach 1896; *A Katolikus Nővédő Egyesület...* 1906.

7 Weddingen 1935.

Nép- és Családvédelmi Alap (ONCsA) nyomán mutatjuk be. A választásra indokot szolgáltat, hogy a kortárs szakírók e két területet tartották kiemelkedőnek, olyanak, amit a nemzetközi szaksajtóban is, mint a szociálpolitika csúcsteljesítményét lehetett bemutatni.

„ÚRIASSZONYOK” ÉS A „MAGYAR NORMA”

A magyar szociálpolitika sajátos fejezetét alkotta az eleinte Egri Normaként, majd Magyar Normaként emlegetett szegénygondozási rendszer.⁸ A korábban Magyarországon létezett zárt, szegényházi és nyílt, többé-kevésbé alkalmi segélyezési rendszereket felváltó megoldás a szegénykérdés rendezését egy háromelemű rendszerre kívánta bízni. A közület (város) feladata az adminisztráció lebonyolítása, az ehhez szükséges munkaerő biztosítása, fizetése, megfelelő elhelyezése, továbbá a fennmaradó szegényház költségeinek előteremtése volt. Szintén hatósági közfeladat maradt a koldusok „megrendszabályozása”, vagyis a – korábban is érvényben lévő, de be nem tartott/tartatott – koldulási tilalom rendőri kikényszerítése.

A rászorulóknak felkutatása, gondozásuk azonban a Norma értelmében nem a hatóság feladata volt. Erre Oslay Oswald egri ferences házfőnök, később tartományfőnök a ferences harmadrendhez tartozó nőkből szervezett világi társulatot, amely azonban nem sokkal később szabályos szerzetesi kongregációvá alakult. Szabályzatuk⁹ bevezető részében az alapítók¹⁰ külön gondot fordítottak annak indoklására, miért tartották szükségesnek a világi állapot megszüntetését és női szerzetesrend szervezését. Véleményük szerint a szegénygondozás nem lehetett házasságban, családban élő nő feladata, elsősorban azért, mert ez a tevékenység teljes odaadást, „életáldozatot” követelt meg. Egy későbbi, Mindszenty érseknek írt levelében az alapító tartományfőnöknő, Franciska nővér (Páhok Mária) pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a férjzett asszony számára az életáldozat a férjének való engedelmesség, az önálló akaratnak a család érdekében való átadása, nem pedig a feladatnak, a szegényeknek, mint Krisztus képmásainak való alárendelődés.¹¹ Szintén a világi állapot elhagyását indokolta, hogy a szegények gondozása – mosdatás, tiszta ruhába való átöltöztetés – során a gondozónők a rászorultakkal olykor testi közelségbe kényszerültek kerülni, a Regula megfogalmazása szerint pedig a erkölcsi tisztaságot ilyen helyzetben egy fogadalmat tett nővér sokkal inkább megtarthatta, mint egy világi nő (a világi életállapot iránti némi lenézés, vagy inkább lebecsülés amúgy semmivel sem jellemzőbb erre a szabályzatra, mint

8 Elemzését lásd: Hámori 1997a és Hámori 2003b.

9 A Ferences Szegénygondozó Nővérek jóváhagyott regulája. Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai (=EPL, Serédi) 6043/1943.

10 A főelőljáró (rendi igazgató) Oslay Oswald, tartományfőnöknő Franciska nővér (Páhok Mária), custos pedig Mária Magdolna nővér (Kroumann Mária) lett (Ambrus é. n.: 1–2, Gilberta nővér szívességéből). A szöveg megfogalmazója ezek szerint Oslay volt, de a munkában a két női társalapító is részt vett.

11 Jelzet és keltezés nélküli levél a Regula lapjai közé tett levélcsomóban. EPL, Serédi, 6043/1943.

a többi női rend esetében). A kérdés ugyanakkor mégsem volt teljesen probléma-mentes, amire rávilágít az is, hogy a rendi szabályzat hosszan – és nem teljesen eredményesen – igyekezett összeegyeztetni a fontosnak tartott klauzúrát a világgal való szükséges kapcsolattal.¹²

Álláspontjukat a „szakma”, azaz a szociális kérdés korabeli szakirodalmá¹³ is elfogadta, igaz, gyakorlatiasabb indoklással, amelyben szerepelt pl. a – részben példaképnek, részben elkerülendő hibák kollekciójaként szereplő németországi¹⁴ gondozási rendszereknél tapasztalható – nagy lemorzsolódás és állandó fertőzés-veszély. Vass József népjóléti miniszter, kalocsai nagyrépost emellett az apácák könnyebb kézbentartóságát, fegyelmezésének egyszerűbb voltát is a világi nők elleni érvként tartotta fontosnak megemlíteni.¹⁵

A világi nők azonban nem szorultak ki teljesen a Norma kereteiből. Jóllehet a konkrét gondozási feladatban nem vettek/vehettek részt, más munkatéren fontos szerepet szántak nekik. A szegények támogatására szánt összeget ugyanis társadalmi gyűjtés útján igyekeztek előteremteni. A korábbi, alkalmi adakozás helyett azonban havi rendszerességgű befizetésekre akarták bírni az egri lakosságot. Ennek érdekében a várost körzetekre osztották fel, majd megbízottak járták végig a kijelölt területeket, és igyekeztek az ott lakókat rábírni: egy évre előre ajánlják meg a „koldusválság” összegét. Később ugyanezek a megbízottak járták végig a lakásokat, boltokat és szedték be a megígért összegeket. Az elképzelés alapgondolata valószínűleg az Egerben évszázadok óta létező, és bizonyos szociális feladatot is betöltő fertálymesteri intézmény nyomán született meg.¹⁶ Azonban, míg korábban a fertálymesterek kizárólag férfiak, a Norma gyűjtői minden esetben nők, pontosabban a város „úri” rétegének női családtagjai voltak.¹⁷ Kiválasztásukban több tényező játszott szerepet. A korábbi templomi gyűjtéseket, jótékonyági bálókat, esteket is ez a társadalmi réteg szervezte, illetve vett részt rajtuk. A Szent Antal-perselyek ugyan korántsem csak az ő adományukat rejtették, ám kezelésükben, elosztásukban egyesületeiknek általában meghatározó szerepük volt.¹⁸ Ennél azonban sokkal többet számított, hogy ezek a gyűjtőhölgyek társadalmi presztízsük, s különösen férjeik állása révén határozott nyomásgyakorló szerepkörrel is bírtak: a rendelkezésre álló három névsor alapján az azonosítható személyek közel harmada a városi vagy (ritkábban) a vármegyei adminisztrációban dolgozó

12 Érzékletes példa erre, hogy a novíciákat ideiglenes fogadalmukig teljes, örökfogadalmukig pedig részleges, de nagyon szigorú klauzúrában tartották (így például a ruhára varrott nyelvecske figyelmeztette őket a hallgatás parancsának megtartására). Örökfogadalmuk után, amikor a munkát gyakorlatban megkezdték, a klauzúrát úgy tartották fenn – ha csak jelképesen is –, hogy konkrét gondozási feladat kivételével nem hagyhatták el a plébánia vagy a szegénygondozó hivatal helyiségét.

13 Berndt 1935.

14 Az elberfeldi és strasbourg szegénygondozási rendszerek bemutatását lásd: Liese 1922: 322; Münsterberg 1903; Schlaudraff 1932. Magyarországon is többen elemezték a két megoldást, az egyik legrészletesebb: Hanvai 1925.

15 *Egri Katolikus Tudósító* 1928. május: 72.

16 Szabó 1932; Csizmadia 1942.

17 *Egri Katolikus Tudósító* 1928. január; Nagy 1978: 347.

18 Szentkeresztyné 1930: 164.

hivatalnokok női családtagja volt; mellettük hasonló számban szerepeltek a városi gazdasági (főleg hitel-) élet irányítóinak hozzátartozói.¹⁹ Rajtuk kívül a gyűjtőhölgyek sorában néhány kevésbé jelentős (a legnagyobb adófizetők listáján nem szereplő) iparosnak, kereskedőnek és középiskolai, illetve érseki joglíceumi tanárnak a hozzátartozói is szerepelnek. Esetükben nyomásgyakorló képességről nemigen lehetett beszélni, így kiválasztásuk oka az előbbi csoportban szereplőkénél nehezebben megfeythető: néhány esetben az illető hölgy személyes vallásossága, Oslay Oswaldhoz fűződő személyes kapcsolata, vagy éppen helyi tekintélye játszhatta a főszerepet.²⁰ A döntésben, hogy nem főállású tisztviselőkre bízták a gyűjtést, a takarékoság mellett más szempont is közrejátszott. Oslay elképzelése szerint – amit Trák Géza polgármester lelkesen támogatott – ezen keresztül megvalósult valamiféle személyesség a szociálpolitikában, amit más rendszerek esetében gyakorta hiányoltak, főleg katolikus oldalról.²¹ Ettől a személyességtől egyfelől a társadalmi szolidaritás újratermelődését, az egymástól idegen társadalmi rétegek közti távolság csökkenését remélték, másfelől pedig a gyűjtőhölgyeket, s rajtuk keresztül a családjukat akarták szociális gondolkodásra nevelni (a kor általános felfogása volt, hogy az ilyen irányú befolyásolást az asszonyokon keresztül érdemes megpróbálni).²²

Míg az Egri Norma a szegénygondozást végző apácákról, továbbá a közép-
tegek és a helyi elit nőtagjairól és „sajátosan női” feladataikról meglehetősen határozott képet alkotott, a rászorulókat esetében sokkal inkább a nemi különbségek elmosásáról lehet szólni. A források korántsem csak Eger, hanem a Normát igen gyorsan átvevő más városok esetében is általában „koldusról”, „rászorulórol” szólnak. Nemi arányukra – úgy tűnik – a kortársak nem voltak különösebben kíváncsiak. A beszámolók csak létszámadatokat tartalmaztak, ha közöltek is olykor-olykor a kiilleszkedett személyek korábbi foglalkozására vonatkozó adatokat, a rubrikákban rendszerint „volt napszamos vagy felesége”, „iparosok és iparosözvegyek” meghatározások szerepeltek. Elvben a bánásmódban sem különböztették meg a férfiakat és nőket: mindkét nem esetében a rendszer lényegéhez tartozott a segély természetben való nyújtása vagy bevásárlókönyv rendsze-

19 Az Egri Normás gyűjtőhölgyek névsora, (1928. február; 1929. március; 1939. február) – Apor Elemér szívességéből. A nevek mellett sajnos csak kb. 75%-ban szerepeltek foglalkozások; néhány nevet utólag sikerült azonosítani (Apor Elemér szóbeli közlései alapján, 1996. október 20.) A nyomásgyakorlásra (vagy inkább társadalmi ellenőrzésre) egyébként bizonyíték az a gyakorlat is, hogy az *Egri Katolikus Tudósító* minden évben közölte a legtöbb koldusválságot megajánlott személyek névsorát – rendre éppen akkor, amikor a városi vezetés a virilista-jegyzéket nyilvánosságra hozta...

20 Apor Elemér szóbeli közlése, 1996. november 4.

21 Példa erre Prohászka Ottokár egy 1911-es írása, amelyben elismeri ugyan a városi intézményes szegénygondozás jelentőségét, de követendő mintának a falusi karitást tartja, annak személyes volta miatt (Prohászka 1911).

22 Utólag nehezen eldönthető, hogy a szociális, karitatív ténykedés női feladatkörként való felfogásában mennyit nyomott a latban a hivatalos propaganda. A karácsonyi ínségakcióknak a fővédnöke 1922-ben még Horthy Miklós volt, de 1924-től 1944-ig már a felesége töltötte be ezt a szerepet. Úgy az országos, mint a helyi sajtó minden évben részletes beszámolót és gyakran képeket is közölt a szétosztásról; utóbbiakon férfiak csak mint „statiszták” szerepeltek a „bizottsági hölgyek” mögött.

resítése, mellyel hatékonyan tudták kontrollálni az érintettek fogyasztását.²³ Ez az ellenőrzési igény egyik nem esetében sem korlátozódott azonban a fogyasztásra, hanem – akárcsak a szegényházak esetében – a teljes életvitelüket, szokásait, sőt gondolkodásukat igyekezett a támogatás fejében átfogni.²⁴ A szegények „nemtelenítése”, szerepeik felfogásának és az irántuk tanúsított magatartásnak a differenciálatlansága azonban mégsem volt teljes: míg a férfiak esetében – úgy tűnik – általában véglegesnek és teljesnek fogadták el az orvos által megállapított munkaképtelenség állapotát, s csak viszonylag ritkán próbálták valamilyen ház körüli munkába bevonni őket, a nők esetében elvárták a gondozónő kisebb-nagyobb mértékű segítségét.²⁵

A rászorultak esetében a nemek szerinti megkülönböztetés egy speciális kategória esetében jelent meg. A Norma kiemelt feladata volt – úgy Egerben, mint 1936-os országos bevezetése²⁶ után a többi városban is – a „szemérmes koldusok” felkutatása és gondozásba vétele.²⁷ Őket korábban nem vagy alig vette észre a hivatalos szegénygondozás, mert általában sem mint segélyezésért jelentkezők, sem pedig mint „kolduskihágáson értek” nem kerültek kapcsolatba a városi hivatalokkal. Sajátos csoportot képeztek azért is, mert általában egészen más társadalmi csoportból kerültek ki, mint a koldusok és segélyért folyamodó munkaképtelenek többsége: nagy részük korábban, keresetük elvesztése előtt a középrétegekbe tartozott. Kiilleszkedésük szélsőségsége, életmódjuk távolsága korábbi viszonyaitól jóval nagyobb volt – vagy legalábbis az őket gondozásba vevők előtt annak tűnt –, mint a szegénygondozás többi alanyáé. A Norma megalkotói ezért és „szemérmes”, azaz helyzetüket elfogadó, „jó szegény” mivoltuk okán őket elsők között szándékoztak megsegíteni. Soraikban a nők (özvegyek) aránya lényegesebben magasabb volt, mint a gondozottak között általában; az azonban, hogy velük szemben a „nevelési” és ellenőrzési cél szinte soha nem jelent meg, valószínűleg nem ennek, hanem származásuknak és értékrendjüknek volt köszönhető, mely megegyezett vagy legalábbis igen közel állt a gondozókéhoz.²⁸

23 *Városok Lapja* 1929. december 15. 341. A városi szegényügy rendezése Kecskeméten; *Egri Katolikus Tudósító* 1930. szeptember, 119. A szegénygondozó nővérek egri anyaháza; Molnár 1930.

24 Erre példa a templomi szertartások – vallásfelekezetük előírása szerinti – kötelező és ellenőrzött látogatása.

25 A rászorultak fejadagjairól, a velük való bánásmódról lásd: Hámori 1997a.

26 172.000/1936. BM rendelet A könyöradománygyűjtésnek, a koldulásnak, továbbá a munkaképtelen személyek és munkanélküli inségesek támogatásának szabályozása (*Magyarországi rendeletek tára* 1936: 760–762).

27 Ezt Geőcze Sarolta 1926-ban a szociálpolitika legfontosabb feladataként jelölte meg, hozzátéve, hogy a középosztálybeli rászorulókkal kapcsolatban a legnagyobb probléma, hogy ők szinte soha sem kérnek segítyt. (*Szociálpolitikai feladataink* 1926: 69–70).

28 Megjegyzendő, hogy ez a mentalitás egyáltalában nem csak a Normára volt érvényes, aminek fényes bizonyítékát adja a Kalocsai Érsekséghez beérkezett segélykérelmek elbírálása (Kalocsai Érseki Levéltár, Subsidia et Beneficia, 1920–1944.)

VÉDŐNŐK ÉS „VÉDETT” NŐK

Az Egri (Magyar) Norma ugyan kétségtelen eredményeket tudott felmutatni, azonban a társadalom segítségre szoruló, segítséget igénylő csoportjainak csak nagyon kis részét volt képes átfogni.²⁹ Az 1930-as években a népi írók, a regöscserkészek³⁰ vagy éppen a tisztiorvosi szolgálat ténykedése nyomán³¹ az (agrár-) szegénység a korábbtól teljesen eltérő képe kezdett el kibontakozni. 1938-ban Imrédy Béla, miniszterelnöki kinevezése után egyik első ténykedéseként minden vármegyébe szociális tanácsadókat küldött ki. A kormány megbízottaknak tanácsot ugyan nem kellett adniuk – némely törvényhatóság esetében az alispán, illetve a közgyűlés hangulata miatt nem is lett volna kinek, de a tapasztaltakat bizalmas úton jelenteniük kellett a Belügyminisztérium, illetve a Miniszterelnökségen újonnan szervezett V., Társadalmpolitikai Osztály felé. Jelentéseik különböző terjedelműek és részletességűek voltak ugyan, s nem ritkán tartalmaztak szubjektív elemeket is, azonban sok esetben a népi írók által megrajzolt szegénység-képen is túltettek, szinte egyöntetűen szóltak a falusi társadalom hagyományos kereteinek a felbomlásáról, sőt a családi kapcsolatok meglazulásáról is. Az érintett szociális tanácsadók többsége nem bírt sem szakirányú képzettséggel, sem komolyabb előtanulmányokkal; kivételt jószerével csak Kerék Mihály (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye) és Szabó Zoltán (Szatmár) jelentett. A többiek jó szándékához és alaposágához aligha férhet kétség, ám egyáltalán nem biztos, hogy az általuk hiányolt társadalmi–családi szervezet épp a harmincas években – s nem jóval korábban – erodálódott, illetve tűnt el,³² különösen arra való tekintettel megfontolandó mindez, hogy a kérdést korábban – csaknem azonos formában – többen és többször megfogalmazták.³³

A szociális tanácsadók tapasztalatainak egyeztetésére és a követendő célok kijelölésére 1939 derekán Pécsen tartottak értekezletet. Bonczos Miklós államtitkár megnyitójában a huszadik század uralkodó eszméjeként „a szociális gondolatot,

29 Annak ellenére így volt ez, hogy már 1926-ban a Népjóléti Minisztérium által szervezett *Szociálpolitikai feladataink* című konferencián megfogalmazták: „Az az idő, amikor a szegények ellátása csak felebaráti kötelesség volt, és az itt-ott jelentkező nyomorgót a közelálló család, ilyen nem léteiben az egyház vette kizárólag gondozásába, megszűnt. Túl vagyunk azon az időn is, amidőn a szegényügy úgyszólván kizárólag a koldusok és munkakerülők ellátásából állott. Ma a szegénység nem csak egyéni, hanem társadalmi, gazdasági baj, amelyet minden rendelkezésre álló eszközzel megelőzni, és ha ez már nem lehetséges, enyhíteni kell. [...] A szegényügy tartama tehát megváltozott; egy része átalakult szociálpolitikai munkává, anélkül, hogy a szegényügy többi részének létjogosultsága megszűnt volna” (*Szociálpolitikai feladataink* 1926: 91).

30 A *Fiatall Magyarországn* folyóirat és a *Zöld Füzetek* adtak számukra módszertani eligazítást, illetve közölte tapasztalataikat.

31 Kerbolt 1936; Johan 1939; Petrilla 1943; Szénássy 1997.

32 Azt, hogy az életszínvonalról rajzolt kép mennyiben felelt meg a valóságnak, jelen írásban nem kívánjuk részletezni, Erődi-Harach Béla (Veszprém vármegye egykori szociális tanácsadója) 1996. december 8-i közlése szerint ő és néhány társa is a tapasztaltaknál erősebb színeket használt a helyi és országos politika döntéshozóinak meggyőzése érdekében.

33 Példa erre: Törvénytervezet a sokgyermekes családok segélyezéséről (Országos Gyermeksegítő Alap 1928.) Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztérium elnöki iktatású iratok (=MOL BM K 150 2798/10. cs.); a javaslat indoklásában az első világháborúban és a forradalmakban látta a társadalmi erózió alapvető okát (utóbbi megfelelt a korban kötelező frazeológiának is).

a nagy tömegek boldogulásának biztosítására való törekvést” nevezte meg ugyan, de óvott attól, hogy a szociálpolitikát „fantaszták és dilettánsok kezébe” adják.³⁴ Óvatosságát kétségkívül indokolta, hogy a közelmúltban lemondott Imrédy Béla miniszterelnök bukását nagy részben radikális társadalmi reformtervei idézték elő.³⁵ Az utána felszólaló Esztergár Lajos, Pécs polgármestere – aki ekkoriban a magyar szociálpolitika legtekintélyesebb szakértőjének számított és nem mellékesen Teleki Pál miniszterelnök bizalmasa volt – egészen más irányt szabott a tanácskozásnak. Az értekezlet végére egy nagyszabású, elsősorban az agrárnépességet érintő reformprogram körvonalai bontakoztak ki. Ennek gerincét az életszínvonal javítása, a közegészségügynek, az anya- és csecsemővédelemnek a korábbinál magasabb szintre emelése, a közoktatás reformja mellett a „megélhetésükben veszélyeztetettek” új módon való megsegítését tűzte ki célul: nem segélyekkel, hanem egyszeri, nagyobb összegű kölcsönrel akarták talpra állítani, a köz eltartottja helyett adófizető állampolgárokká tenni a családokat.

Az elképzelések nyomán létesítették az 1940. évi XXIII. törvénycikkkel³⁶ a Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCsA), az azt irányító Országos Szociális Felügyelőséget (OSzF) és a munka gyakorlati részét végző vármegyei és városi Közjóléti Szövetkezeteket. A cél azonban korántsem csak az érintettek megsegítése volt: nem kevesebbet tűztek ki az ONCsA feladatául, mint a társadalom reorganizációját és az érintett családok „szociális nevelését”.³⁷ Ebben a segítség formája, a kölcsön komoly szerepet játszott. Ezt nem csak a visszatérülés miatt választották; azt ugyanis eleve korlátozta a gyermekek után adott kedvezmény, amely akár a 90%-ot is elérhette. Sokkal inkább az érintett családok tartós nevelésének és ellenőrzésének a szándéka munkált a háttérben. Ennek érdekében a juttatott érték – telek, számosállat, ló kocsival, bolt, műhely, de leginkább családi ház – a törlesztés

34 *A magyar szociálpolitika...* 1939: 3–8. Bonczos Miklós bevezetője.

35 Ennek részleteiről: Hámosi 1997b.

36 1940:XXIII. törvénycikk az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról (*Magyar törvénytár* 1940: 174–176).

37 Az új szociálpolitika alapelveit Esztergár Lajos a következőképpen fogalmazta meg: „A szociálpolitika a társadalom gyengébb rétegének a gazdasági megerősítésére törekszik. Célja a nincstelenek önálló egzisztenciákká fejlesztése. A legmélyebben fekvő társadalmi réteg termelő képességét építi ki, s így azt a népréteget, amely ma a közület támogatását igényli, mert különben létfenntartása veszélybe kerül, a közterhek viselésére alkalmassá teszi. Tehát eltartottból eltartó lesz. Ezzel szemben minden olyan közhatósági, egyházi, társadalmi vagy egyéni támogatás, mely egyoldalú adásban jelentkezik, karitatív munkát végez. Nyújtsanak keveset vagy sokat, a közhatóság, a társadalom vagy az egyének, adják szervezeten vagy szervezetlenül, minthogy egyoldalú adást végeznek, vagy esetleg látszólagos viszonyszolgáltatás ellenében juttatnak javakat, csupán a karitatív megsegítés keretei között maradnak. A szociálpolitikát a karitás fölé emeli, hogy nem egyoldalúan fejt ki hatását, hanem együttműködik a problémák sújtotta népréteg egyéneivel olyan irányban, hogy kiemelje őket abból az állapotból, mely a támogatást, az egyoldalú adást indokolná. A szociálpolitika nem osztogató rendszer, hanem módszeres munka. A szükséges eszközöket használatba adja, beállítja azokat a termelő munkába, és ezzel lehetővé teszi, hogy a munkaképesek munkájukkal részt vegyenek a javak előállításában, és így a javak számának emelésével megnyíljék a lehetőség a javaknak egy-egy fejre eső nagyobb juttatására. A lehetőségeket megnyitja, hogy az egyéneknek szorgalma és leleményessége érvényesüljön, és ezen a révén önálló egzisztenciává fejlődjék” (Esztergár 1939: 10–11).

java részének kifizetéséig nem került a család teljes birtokába (elidegenítési és ingatlan esetében megterhelési tilalmat kötöttek ki).

Bár a rendszer egyik kidolgozója, Esztergár Lajos az új szociálpolitikában a „produktivitás” mellett épp az együttműködést és kölcsönösséget emelte ki és állította szembe a karitással, a kiépülő Országos Nép- és Családvédelmi Alap, illetve a juttatottak kapcsolata általában mégis meglehetősen egyoldalúan alakult. A Közjóléti Szövetkezetekbe ugyan kötelező volt belépni – a négy gyermek mellett ez volt a kölcsön elnyerésének alapfeltétele –, ott azonban gyakorlatilag semmilyen döntési kompetenciája nem volt a tagságnak: az éves munkatervet, sőt olykor az egyes konkrét juttatásokat is az Országos Szociális Felügyelőségen, Budapesten hagyták jóvá. Annak ellenére történt mindez, hogy az ONCSA „kísérleti terepéül” szolgáló pécsi és részben a Szatmár vármegyei Közjóléti Szövetkezetek esetében még nagyfokú önkormányzatot akartak megvalósítani,³⁸ aminek a célja részben a felelős gazdasági döntésekre való nevelés, másrészt a juttatottak kölcsönös ellenőrzése volt.³⁹ A pécsi megoldás külön érdekessége volt, hogy mindenekelőtt a kölcsönös ellenőrzésben, de bizonyos fokig a szövetkezeti döntéshozatalban is szerepet engedett a juttatottak feleségeinek: elsősorban annak megítélésében kérték segítségüket, hogy a további juttatásokra kiszemelt családok asszonyai eleget tudnak-e majd tenni a reájuk váró feladatoknak. A megoldás azonban nem állt fenn sokáig, 1941-ben ugyanis az Országos Szociális Felügyelőség utasította a Szövetkezetet, hogy ilyen és hasonló kérdésekben – más városokhoz és vármegyékhez hasonlóan – „szakemberhez”, azaz a szociális védőnőhöz forduljanak eligazításért.⁴⁰

A szociális védőnők többsége ekkoriban még semmiféle szakképzettséggel nem rendelkezett. Az egyetemi szociális tanfolyamok – annak ellenére, hogy az 1940:XXIII. törvénycikk 5. §-a intézkedett a felállításukról – csak 1941-ben kezdődtek el.⁴¹ Ennek hiányában az Országos Szociális Felügyelőség saját belátása szerint alkalmazta a védőnőket, akik között állástalan diplomás is akadt, de a többségük csak érettségivel, 6–8 középiskolai osztállyal vagy tanítónői oklevéllel bírt. Abban, hogy e munkakörben csak nőket alkalmaztak – míg a felettes szociális

38 Ortutay 1938: 7–8.

39 A szövetkezetnek nevelési fórumként való felfogása a katedraszocialisták egyik kedvenc gondolata volt; a Hangya életrehívója, Károlyi Sándor is hasonló célokat fogalmazott meg (Károlyi 1901 és Bodrogközy 1929: 90–91). Ugyanakkor a pécsi értekezleten Szabó Zoltán szájából éles kritika hangzott el ezzel és a magyar parasztsággal szemben megfogalmazott „váddal” kapcsolatban, hogy nincs hajlandósága a társulásra, túlságosan individuális: „Nézetem szerint helyesebb fogalmazás lenne az ilyen: hogy van-e a vagy nincs parasztságunkban társulási szellem, nehéz megállapítanunk, mert parasztságunknak mindaddig rendkívül kevésé volt módja olyan társulásokba tömörülni, amelyekben közösségi szellem kifejlődik. [...] a szövetkezetre nem ránevelték, hogy csinálja meg alulról, hanem megcsinálták, s nem is éppen neki, fölülről” (*A magyar szociálpolitika... 1939: 377–428. Szabó Zoltán: A magyar népi művelődéspolitika feladatai*).

40 Somogyi Ferenc szociális felügyelő (OSZF) levelezése, 1941. február 5. (Baranya Megyei Levéltár (=BML) IX. 705. 3. dob.).

41 4150/1942. Me. Az egyetemi szociális tanfolyamokról (*Magyarországi Rendeletek Tára 1942: 1620–1621*). A rendelet előírta, hogy 1946. január 1. után szociális felügyelő, 1950. január 1. után pedig szociális védőnő csak tanfolyamot végzett (és mert az csak az egyetemi hallgatók előtt volt nyitott, diplomás) személy lehet.

felügyelők két kivétellel⁴² férfiak voltak – nem csak az játszott szerepet, hogy őket „tapintatuk”, érzékenységük miatt alkalmasabbnak gondolták erre a feladatra, hanem igen alacsony, havi 135 pengős kezdő keresetük, amely egy helyettes tanítóéval volt azonos, és később sem emelkedett számottevően. Mivel más, szociális–egészségügyi téren működő női pályák esetében sem volt magasabb a javadalmaszás,⁴³ komolyan felmerült a kérdés: ezek a pályák alkalmasak voltak-e egyáltalán önálló egzisztencia megteremtésére? A kor uralkodó szemlélete szerint a megélhetést nyújtó állás az „úri” vagy „középrétegek” esetében férfiaknak fenntartott terület volt.⁴⁴ (Ezen nem változtatott a tanítónők, kezelő- és segédhivatali tisztviselőnők nagy és egyre szaporodó száma sem, különös tekintettel arra, hogy őket nemigen tekintették az említett társadalmi csoport tagjainak.)

Az említett problémával a kortársak is szembesültek. Válaszaikat alapvetően három csoportba lehet sorolni. A konzervatív, javarészt a hagyományos karitászt elveit követő hozzászólók a szociális munkát elsősorban a középosztály leányainak nevelését, tudatformálását szolgáló eszköznek tekintették továbbra is, amit a nő önkéntesen vagy akár pénzért, de „hivatalszerűen” mindenképpen csak férjhezmenetelig végez.⁴⁵ Ez az álláspont a női élethivatást szinte kizárólag a feleségi és anyai szerepben vélte fellelni; a szociális munkát pedig olyan nők számára tartotta fenn nem alkalmi vagy ideiglenes, hanem végleges tevékenységi formának, akik önként lemondtak a családalapításról és ennek lehetőleg látható jelét is adták: apácák vagy diakonisszák lettek.⁴⁶

Az állami szociálpolitika irányítója, a Belügyminisztérium közegészségügyért felelős államtitkára, Johan Béla némiképp eltérő képet rajzolt meg a kérdést érintve. Ideálisnak ő is azt tekintette, ha a védőnők előbb vagy utóbb férjhez mennek, és ezt követően – „természetes” módon – kiválnak a szolgálatból, ám sietett hozzátenni, hogy a való életben mindez általában máshogy történik.⁴⁷ A Johan által irányított „zöldkeresztes” (tehát állami szolgálatban álló!) védőnők esetében a szociális–közegészségügyi munka és a családanyai szerep összeegyeztethetetlen voltát hangsúlyozta az is, hogy hivatalosan „testvérnek” kellett szólítaniuk egymást,

42 A kivétel az erdélyi szociális tevékenység általános vezetője, a budapesti központba beosztott Diószeghy Erzsébet volt, aki azonban valószínűleg bárói származása miatt kerülhetett a férfiaknak fenntartott pozícióba. Mellette Salkaházy Sára, a Szociális Testvérek Társaságának tagja, a felvidéki Magyar a Magyarért akció egyik vezetője volt egy darabig szociális felügyelő, de 1943-ban rendi eljárója, Slachta Margit kérésére kivált a szolgálatból (Mona Ilona SSS szíves közlése).

43 *A vöröskeresztes* 1943, *A zöldkeresztes* 1943. Kivételt csak a gyárgondozónői szolgálat jelentett, ahol a havi kereset elérte a 250–300 pengőt (*A gyárgondozónői hivatás...* 1943).

44 Ezt a „társadalmi vélekedést” az egyetemek felvételi rendszere is „törvényesítette”. Erre a gondolkodásmódra korai, de igen szemléletes példa: Amicus 1913.

45 Sajátos módon ezt nem csak a férfi szakírók gondolták így, hanem a Vöröskereszt vezetője is; igaz Szentkeresztyné Nyegre Rózi bárónő volt, így számára a szociális tevékenység valószínűleg csakugyan nem a megélhetést szolgálta (Szentkeresztyné 1930: 98–99).

46 Nehezen megválaszolható kérdés, hogy a szegény „gyermekként”, bár alárendelt helyzetű de mégis „családtagként” való kezelése mennyiben befolyásolta ezt a képet.

47 Johan 1939: 68.

egyenruhájuk pedig emlékeztetett a 19–20. század fordulóján meghonosodott női szerzetesi habitusokra.⁴⁸

Paradox módon a szociális munkát, mint női életpályát és a családanyai szerepet összeegyeztethetőnek, sőt összeegyeztetendőnek éppen a Szociális Testvérek Társasága, tehát apácák tartották.⁴⁹ Az 1938 óta irányításuk alatt működő Katolikus Női Szociális Képző tantervében mindkét hivatásra vonatkozó tantárgyak és ismeretek szerepeltek.⁵⁰ Ez teljesen egybevágott a rendalapító, Slachta Margit elképzeléseivel, aki már az 1920-as évek elején a férfi és a nő speciális, egymástól különböző élethivatásának meglétét, ugyanakkor egymást kiegészítő voltukat és egyenjogúságukat is hangsúlyozta, a családon és a társadalmon belül egyaránt.⁵¹

A szociális munka terén hivatásszerűen működő nőket tehát a kérdéssel foglalkozók nagyobb része eleve családtalannak, következképpen gyermektelennek képzelte el. Ugyanakkor esetükben – bizonyos mértékig – a középosztályból való „kizárás” is megfigyelhető: legalábbis erre utal, hogy a szociális tevékenységet élethivatás-szerűen folytató nők esetén szó sem esett a társadalmi ellentéteket tompító, az osztályok közti távolságot csökkentő szerepről.⁵² Ez alól ismét csak az említett Szociális Képző volt a kivétel.

Az, hogy az intézmény rendre „szemben haladt” a korszellemmel, nem maradt következmények nélkül. Habár az egyetemi szociális tanfolyamok még csak Pécsen és Budapesten működtek, és végzett hallgatókat még egyáltalán nem bocsátottak ki, az Országos Szociális Felügyelőség mégsem volt hajlandó a Szociális Testvérek Társasága által berendezett iskolát elismerni. A legfőbb – és mondvacsinálnak tűnő – kifogás az volt, hogy az intézet nem egyetemhez kötődött, a négy éves képzést is túl hosszúnak találták.⁵³ A kifogások között nem utolsósorban szerepelt az is, hogy az itt kiképzett nők „túl önálló gondolkodásúak”, és aligha fognak mindenben alárendelődni a – szakirányú képzettséggel ráadásul többnyire nem rendelkező – szociális tanácsadóknak, későbbi nevükön közjóléti felügyelőknak. A vita végül Kovrig Béla egyetemi tanár közvetítésével, kölcsönös engedmények árán megegyezéssel végződött, és az Országos Szociális Felügyelőség a továbbiakban szívesen alkalmazta a korábban tervezettnél rövidebb iskolát elvégzett

48 Mindez állt a Stefánia Szövetség védőnőire is, különben a két szervezetet 1938-ban egybeolvasztották oly módon, hogy az addig társadalmi egyesületként működő Stefániát államosították.

49 A Társaság magánfogadalmat tett nők közössége volt; emiatt az akkori egyházjog értelmében meglehetősen rendezetlen státussal bírtak, jogilag nem, lényegében azonban apácaközösségnek voltak tekinthetők.

50 *Katolikus női életpályák 1938/39-es tanév*. Mona Ilona egy évről korábbra datálja az oktatás kezdetét (Mona 1997: 136).

51 Mona 1997: 47.

52 Jó példa erre, hogy a settlement-mozgalom célja a nők esetében határozottan nem a szociális hivatásra való előkészítés volt. (Ez igaz volt Anglia, az USA, Németország és Magyarország esetében is, lásd: Hámori 2000).

53 Megjegyzendő, hogy az autonóm Közgazdaságtudományi Karnak Újpesten működött Szociális Telepe (később Országos Szociálpolitikai Intézete) szintén nem tudta eleinte elfogadtatni magát – ám ott a kifogások inkább szakmai természetűek voltak: Kovrig Béla a Miniszterelnökség V. Osztálya részéről az intézmény működését „ötletszerűnek és alkalminak” ítélte meg (Hámori 2000).

„képzősöket”.⁵⁴ Míg azonban a budapesti központ teljes mértékig megbízott bennük, vármegyei szinten olykor továbbra is előfordult, hogy fenntartásokkal, sőt, olykor ellenszenvvel fogadták őket. Ebben több ok is szerepet játszott: a szociális védőnők magukat – okkal – éppannyira képzett szakembereknek tekintették, mint az egészségügyi pályán működő társaikat, míg a közigazgatás helyenként mindössze a hivatali kisegítőként kezelt „szociális titkárok” utódait látta bennük.⁵⁵ Előfordult az is, hogy „túlzott önállóságuk” miatt panaszkodtak rájuk, vagy éppen azért, mert „érdemtelenekkel” is foglalkoztak, olyanokkal, akiknek megsegítésével a vármegyei tisztviselő vagy épp a főszolgabíró értékítélete szerint semmiképp sem lett volna szabad foglalkozni.⁵⁶

Részben a hiányzó védőnők pótlására, részben pedig annak érdekében, hogy a „társadalomnevelés” ne csak a szociálpolitika alanyaira, hanem annál sokkal nagyobb körre, elsősorban a helyi közösségek „kristályosodási pontjainak” és egyben mintaadónak elgondolt középrétegekre is kiterjedjen, községenként, illetve városonként nép- és családvédelmi bizottságokat, későbbi nevükön munkaközösségeket szerveztek.⁵⁷ Az eredeti elképzelés szerint ez nem egy új testület lett volna, hanem a meglévő intézmények munkáját koordináló szerv; a gyakorlatban azonban a különféle karitatív egyesületek nem szívesen adták föl önállóságukat, így a munkaközösség többnyire egyéni tagokat foglalt magába (akik azonban általában a többi egyletben is folytattak szociális tevékenységet).⁵⁸ A tagok között rendszerint ott lehetett találni a keresztény felekezetek lelkészeit, a jegyzőt, aki hivatalból volt tag, sok esetben a tanítót vagy tanítókat. Utóbbiakat általában azért hívták meg, mert egyfelől az iskolások életviszonyairól viszonylag pontos ismeretekkel bírtak – másrészt pedig azt remélték, hogy a gyermekeken keresztül azok szüleit is befolyásolni tudják. Rajtuk kívül a bizottság (munkaközösség) tagjai

54 A megállapodás kiterjedt a szintén a rend által alapított a Kolozsvári Katolikus Társadalomtudományi Szakiskolára is (*A Testvér* 1943. június 7. A Kolozsvári Katolikus Társadalomtudományi Szakiskola működése 1942–1943. tanévben).

55 Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt, 1938-ban mintegy ezer „szociális titkárt” neveztek ki községi jegyzők és járási főjegyzők mellé, egyrészt az értelmiségi munkanélküliség csökkentése érdekében, másrészt azért, hogy a „szociális közigazgatás” kiépülésével jelentősen megnövekvő feladatok egy részét átvegyék. A gyakorlatban azonban a titkárok leggyakrabban a jegyzők általános kisegítői maradtak (Kovrig 1954: 170–171; Johan 1939: 57).

56 Mona 1997. A közigazgatással való összeütközésekről és mindennapi vitákról Mona Ilona SSS (2002. május 2.), Szim Lídia SSS (Gyulafehérvár, 2000. február 5.) és Kovács K. Sándorné egykori képzős (2003. május 23.) számoltak be részletesen. Megjegyzendő, hogy egyes utalások alapján az ilyen összeütközésekre korábban, a Felvidék visszacsatolásakor létrehozott Magyar a Magyarért mozgalom keretében is sor került (*A Testvér* 1938. 3–4, 5–6. A „Magyar a Magyarért” mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből., *A Testvér* 1938. 3–4, 10. A szociális tevékenység új hivatásos tere Magyarországon).

57 Szervezésüket eredetileg a 98.000/1937 BM körrendelet írta elő községi közjóléti bizottság címen (Pest Megyei Levéltár Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (=PML PPSK) Alisp. IV. 408. b. 23.122/1937.); nevük 1940 végétől egyre több helyen nép- és családvédelmi bizottság, majd nép- és családvédelmi munkaközösség, amit az 528.797/1942. OSzF rendelet „törvényesített”.

58 Ez hasonlóképpen történt a városi szegénygondozó bizottságok esetében éppúgy, mint a Horthy Miklósné nevével fémjelzett Karácsonyi Akciók esetében (ezeket még 1922-ben hívták életre, Horthy Miklós Vármegyei Ínségnyhító Bizottság néven; 6000/1922. BM Az Országos Ínségnyhító Mozgalom megszervezése. PML, PPSK IV. 401. b. 650/1922.).

csaknem kivétel nélkül a helyi elit feleségeiből, ritkábban leányaiból kerültek ki. Gyakori eset volt, hogy a munkaközösség vezetőjét is ők adták.⁵⁹ (Mindez nem mond ellent a női szociális hivatásról írtaknak, lévén, hogy a munkaközösség tagjai önkéntes és alkalmi tevékenységként végezték a szociális munkát.)

Ahogy már említettük, az ONCsA megalkotásakor az egyik legfontosabb cél a családok és a helyi társadalom újraszervezése volt. Ez többféle formában is megvalósult a Közjóléti Szövetkezetek működése során. Mindenekelőtt igyekeztek gondosan kiválogatni a „juttatásra alkalmas” családokat. A környezettanulmányokhoz készült egységes felvételi ívek tanúsága szerint a szempontok között a legfontosabb a gyerekszám, a család vagyontalansága és az apa keresőképesége volt.⁶⁰ Ezek után következett a családfő munkakészségét firtató pont, amit a védőnő a szomszédok, a jegyző, vagy ha volt, inkább a leginkább megbízhatónak tartott munkaközösség megkérdezésével igyekezett tisztázni. A munkaközösség „megbízhatósága” két forrásból táplálkozott: egyrészt – szemben a tágabb-szűkebb szomszédokkal – inkább „elfogulatlannak” számított, másrészt feltehető volt, hogy tagjai hasonló társadalmi–erkölcsi normarendszert képviselnek, mint amit az ONCsA megalkotói célul tűztek ki (így például a juttatandó és családja valósi magatartására és erkölcsére vonatkozó kérdéseket inkább – a lelkeszt vagy plébánost csaknem mindig magába foglaló – munkaközösségektől igyekeztek megtudni a környezettanulmány készítői).⁶¹ Szemben a családapával, a feleségnek csupán az életkorára voltak kíváncsiak (amibe benne foglaltatott az is, hogy várható-e még születés a családban). Ugyanakkor a fennmaradt – nem túl nagy számú – kérdőív „megjegyzés” rovataiban elsősorban rájuk vonatkozó adatokat lehet találni.⁶² Úgy tűnik, hogy a védőnők – nagyjából megfelelően az Országos Szociális Felügyelőség lapjában, a *Nép- és Családvédelem* többször is megfogalmazott instrukcióknak – elsősorban az asszonyok és családtagjaik, illetve a szomszéd asszonyok viszonyára voltak kíváncsiak; ugyanakkor az olyan megállapítások, mint a „szemtelen”, „összeférhetetlen”, „szájas” könnyen lehet, hogy a munkaközösség – tehát a helyi elit – tagjaival szemben tanúsított magatartásra vonatkoztak. Kisebbszámú, de lehet találni olyan további megjegyzéseket is, melyek az érintett asszonyok „háziasságára”, ritkábban maguk és gyermekeik személyi higiéniájára (illetve sokkal inkább annak hiányára) vonatkoztak. Ilyen leírás azonban (leggyakrabban „koszos”, „tetves” vagy finomabban „élősködővel fertőzött”) a családfővel kapcsolatban egy sem került elő, jóllehet „érintettségük” sok esetben szinte

59 Pontos országos képet alkotni nagyon nehéz, mert a munkaközösségek jegyzőkönyvei – ha voltak egyáltalán – nem maradtak fenn; a névsorok egy része a vármegyei alispáni iratokból ismerhető meg.

60 Ez a szempont a visszatérülés érdekében került az első kérdőpontok közé; részleges vagy teljes munkaképtelenség esetén a családot a szegénygondozás hagyományos – és a legtöbb községben működésképtelen vagy épp csak működő – hagyományos formáira bízta rá.

61 *Nép és Családvédelem* 1941. 3. 12. A munkaközösségek., *Nép és Családvédelem* 1941. 5. 3–4. A környezettanulmányok felvételének tanulságai. Megjegyzendő, hogy a jegyzőknek feltett kérdés többnyire csak a büntetlen előéletre vonatkozott.

62 A legteljesebb ilyen iratanyag Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye három járásából maradt fenn (PML, PPSK Közjóléti Szövetkezetének iratai, XI. 404. 2–3. cs.); Zemplénből és Baranyából kisebb mennyiségben szintén maradtak fenn környezettanulmányok.

kétségtelen (mert például csak egyetlen ágyat tüntetett fel a védőnő, mint a szegénység és a juttatásra való alkalmasság fő bizonyítékát). Külön érdekessége a környezettanulmányoknak, hogy politikai magatartásra való utalás – akár pozitív, akár negatív értelemben – kizárólag a férfiak esetében fordult elő. Ez különben nem csak a juttatásra való kiválasztás esetén történt így. A „Sokgyermekes Magyar Anyák Szent István Napi Kitüntetése” nevet viselő akció dokumentumai szerint az érdemek között szerepelt az érintett asszony részéről a számos gyermek, a vagyontalanság, a napszámnál nem nagyobb kereset – és elvélve a férj (de nem az asszony) „nemzethűség”.⁶³

A juttatás technikai lebonyolítása után a családok gondozása a védőnők és a munkaközösségek feladata lett. Előbbiek inkább a teleszerűen épített családi házaknál kerültek előtérbe. Kellő számú védőnő és nem utolsósorban az útiátalány hiányában a szórványos juttatások esetében a munkaközösségekre voltak kénytelenek ráfanyalodni az Országos Szociális Felügyelőség és a Közjóléti Szövetkezetek. Esetükben ritkábban a hozzáértést kifogásolták, sokkal gyakrabban helyi, „nem szakmai” – értsd: nem az ONCSA irányítói által fontosnak tartott – szempontok érvényesítését panaszolták fel.⁶⁴

A gondozás folyamatában mindenképp a hétköznapi szintjén akarták a családok életét megváltoztatni. A védőnők viszonylag gyakori ellenőrzéssel kényszerítették ki a lakás tisztán tartását, a takarítást, az évente egyszeri meszelést, felügyeletük kiterjedt a konyha és kamra rendjére, az élelmiszerek „szabályszerű” tárolására, sőt, a – nemegyszer szintén a Közjóléti Szövetkezet által kölcsönként juttatott – bútorok „rendeltetészerű” használatára is.⁶⁵ A kevés számú fennmaradt védőnői munkanapló⁶⁶ és szóbeli közlések alapján úgy tűnik, hogy komolyabb ellenállásra e téren nem is találtak, hasonlóan a kiskert megműveléséhez,

63 Az akciót 1941 decemberéig (feloszlásáig) a Magyar Anyák Nemzetvédelmi Bizottsága végezte, akkor vette át az ONCSA (530.055/1942. OSZF. *Nép és Családvédelem* 1942. 8. 317–318. A sokgyermekes anyák Szent István-napi jutalmazása és kitüntetése). A sokgyermekes anyák „politikamentes” kezelésére bizonyítékkal szolgál: Szent István napi kitüntetések, 1942. PML, PPSK. Közjóléti Szövetkezet iratai XI. 404. 1. csomó).

64 Somogyi Ferenc idézett levelezésében több ízben megróttá emiatt a felügyelethez tartozó munkaközösségeket, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Zemplén megyéből pedig a juttatást megelőző véleményezések során lehetett számos olyan példával találkozni, amikor a községi alkalmazottakat – mezőőr, kisbíró stb. – részesítették kétséges jogosságú előnyben (PML, PPSK Közjóléti Szövetkezet XI. 404. 2–3. cs; Borsod-Abaj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhegyi Fiókleveletára (= BAZ ML SFL) XI. – 404. 4–5. cs.). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az Országos Szociális Felügyelőség egy körrendeletében éppen ellenkezőleg arra utal, hogy a szociális gondozók „csak a rászorultságot, de nem az érdemességet” képesek elbírálni. (7157/1941. OSZF., *Nép- és Családvédelem* 1941. 1. 12. Szociális ismeretterjesztő előadások rendezése a törvényhatóságokban).

65 A Dés városában felvett szóbeli közlésekből például kiderült, hogy ott a konfliktusok egyik legfontosabb forrása az asztal használata volt. A házhoz és bútorhoz juttatott családok ugyanis – ahogy az a városban és környékén szokásban volt – a csecsemőket fából faragott, domború aljú „bölcso” az asztalra helyezték, ahol a ringatás a nagyobb gyermek feladata volt. A helyi védőnő mindent megtett a szokás kiirtására, „mert féltette a kicsit, meg még jobban az asztalt, mert fenyőbő volt és erősen tartott tőle, hogy karcos lesz”. (K. Lászlóné, S. Istvánné és V. Pál közlései, 2003. március 2–3; akik 12–15 évesek voltak, amikor – emlékeztük szerint 1942-ben – szüleikkel beköltöztek az új házakba).

66 Szociális szakelődások munkanaplóinak felterjesztése. PML, PPSK Alisp. IV. 408. b. 23.213/1944.; Piros Ilona szociális gondozónő aktája. BAZ ML SFL VI. 603. 16. dob.

amihez nem csak tanácsot, hanem vetőmagot is adtak. Szintén nem ütközött ellenállásba a csecsemő- és gyermekgondozási tanácsok betartatása.

A védőnőknek lényegesebben nagyobb gondot okozott a főzőtanfolyamok szervezése és lebonyolítása. Annak ellenére így történt, hogy a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1922-től, a Katolikus Háziasszonyok Szövetsége 1926-tól, az állami közegészség-védelem (a Zöldkereszt) pedig 1931-től kezdve szervezett ilyen tanfolyamokat. Céljuk egyfelől a falvak étkezésének egészségesebbé tétele, másrészt (az első kettő esetében) az volt, hogy csak az „úri főzés” megtanulásáért ne menjenek el szolgálni a falusi lányok, hanem az „egyszerű, polgári kosztot” a tanfolyamokon megismerhessék.⁶⁷ Az ONCsA esetében ezeket a célokat továbbiak egészítették ki. A főzőtanfolyam ugyanis a községi asszonyok és főleg leányok számára is nyitott volt, azonban az ONCsA (ház-) juttatottjai számára a részvétel kötelező volt. Ennek a célja a különben lebecsült szegénysorsú családok megismertetése és ezen keresztül elfogadtatása volt a falu többi részével, ám ez nem mindig találkozott az érintettek tetszésével.⁶⁸ A tanfolyamtól való idegenkedést azonban nem csak a társadalmi rétegek közötti ellenérzések idézték elő. Úgy az ONCsA-sok, mint az önkéntes résztvevők megfőzték ugyan a sárgarépa-főzeléket és a spenótot, ám nem ettek belőle (egyes adatok szerint az ételek színe miatt).⁶⁹ Azonban míg az önkéntesek betarthatták elhatározásukat, és soha többet nem főztek ilyen ételeket, a védőnők pártfogoltjai sok esetben kénytelenek voltak a kertjükben (kötelezően) megtermelt zöldséget így felhasználni (tekintet nélkül arra, hogy a férjük ehhez mit szólt).⁷⁰

A helyi „társadalmak szövetének újrászövésére” tett erőfeszítések az ONCsA-n belül korántsem korlátozódtak a főzőtanfolyamokra. Ezt szolgálta, hogy több helyen az iskolát, az óvodát, a nyári napközit, illetve az egészségházat is az ONCsA-telepen állították fel, amit aztán az ONCsA-telep lakói és a község vagy város többi lakója (illetve gyermekeik) együtt vettek igénybe.⁷¹ A szolidaritást a juttatottak körében is igyekeztek megteremteni. A szülő nők esetében előírták, hogy a szomszédságban élő három-négy asszony felváltva lássa el a gyermekágyas családját, főzzenek, mossanak, takarítsanak helyette.⁷² Az 1942-ben kötelezően megszervezett Bajtársi Szolgálat is alkalmat adott a cél megvalósítására. A Szolgálat szervezési teendőit lényegében a vé-

67 Mezey 1931.

68 OSzF 7157/1941.; Kovács Dezső szociális felügyelő (Székelyföld) jelentésében az ONCsA-val szembeni ellenérzésekről így fogalmazott: „Méltóságos Uram, az ONCsA-t szidni ma közhangulat. Ha Méltóságod utána méltóztatna járni, hogy kik azok, akik szidják, akkor kiderül, hogy azok mind »urak«, értve ez alatt a nadrágos embereket és a községek tehetősebbjeit” (Somogyi Ferenc levelezése. BML IX. 705. 3. dob.).

69 *Nép- és Családvédelem* 1944. 5. 23–24. Főzőtanfolyamaink sikere.

70 Szociális Szakszolgálat, 1946. 2. (Stencilezett körlevél a vármegyei szociális gondozókhoz; PML, PPSK Szociális előadójának iratai, XXI. 31. 2. cs.)

71 Erre az is okot szolgáltatott, hogy az ONCsA-házakhoz néhány község, de főleg városok ingyen vagy kedvezményes áru telket bocsátottak rendelkezésre, ám kikötötték, hogy az egyiken közösségi célú épület épüljön fel.

72 Nehéz eldönteni, hogy ez mennyire volt általános az ONCsA-telepeken, úgy tűnik, hogy leginkább a szociális védőnő, illetve a Közjóléti Szövetkezet vezetőségének agilitásán és elszántságán fordult meg a dolog (példa erre: *Bars és Hont...* 1943: 13–40. Szociális igazgatás).

dönők és a nép- és családvédelmi munkaközösségek látták el, ám a tényleges munkát, a bevonultak családjainak megsegítését igyekeztek társadalmi tevékenység formájában lefolytatni, úgy, hogy az egymást segítő csoportok lehetőleg vegyessen ON-CsA-juttatottak és más községbeliek vegyenek részt.⁷³

Az ONCsA (Közjóléti Szövetkezetek, de különösen a védőnők és a munkaközösségek) bemutatott „szociális nevelő tevékenysége” gyakorlatilag kizárólag a nőkre irányult: a család férfitagját és részben a gyermekeket is rajtuk keresztül igyekeztek elérni.⁷⁴ Ez a folyamat alapvetően nők között játszódtott le, férfiak (vármegyei közjóléti előadó, közjóléti szövetkezet igazgatója, esetleg főszolgabíró vagy alispán) csak mint ellenőrző személyek jelentek meg, meglehetősen ritkán, rapszodikusan és csak a végeredményt vizsgálva.⁷⁵ Ez a körülmény bizonyos fokú „intimitást” is lehetővé tett a juttatottak feleségei és a szociális védőnők között. Erre az Országos Szociális Felügyelőség, az egyetemi tanfolyamok és különösen a Női Szociális Képző erősen számított is, azonban az eltérő kulturális háttér, a védőnők egy részének csekély hivatásérzete komoly akadályt jelentett (kezdetben sokan a munkanélküliség elől menekülve álltak az OSzF szolgálatába). A nehézségek igazán nem a lakás, ház tisztántartása, a gyermekek ellátása, a kiskert megművelése, a szomszédokkal való jó és segítőkész kapcsolat kialakításakor jelentkeztek: ahogy leírtuk, a védőnők törekvései e tereken többnyire sikeresek voltak. Amikor azonban a nők menses-higiénájáról, a juttatott családok további gyermekvállalásáról, a nemi élet körülményeinek szabályozásáról volt szó, a törekvések rendre zátonyra futottak. Leglátványosabban ez a gyermekek és a házasság életet élő szülők szeparációja kérdésében mutatkozott meg. Ezt az OSzF szakértői rendkívül fontosnak tartották, azonban több szobás házról – néhány eset kivételével – szó sem lehetett a fűtés költségei miatt.⁷⁶ Ezért egyszerűen, de tagolt alaprajzú házakat terveztek. A Mérnöki Osztály a népi hagyományokból merítve⁷⁷ a nász-

73 Úgy tűnik, hogy az ONCsA-telepeken a kölcsönös segítség megszervezése sokkal könnyebben ment, mint a települések többi részén, legalábbis erre utal 4. Honvédkerületi Parancsnokságának átirata. (A Bajtársi Szolgálat hatékonyabbá tétele. 35008/1943. eln. BML 1218/1943.)

74 Egyedüli kivétel talán a háziipar egy része volt. Ennek két formáját teremtette meg az ONCsA: a tényleges háziipar (téli jövedelem-kiegészítés) esetében is elsősorban a nők voltak a szociális tevékenység „célszemélyei”, bár az elszámolást többnyire a családfővel végezték el. A „háziipari foglalkoztatók” ezzel szemben elsősorban a csökkent munkaképességű férfiaknak kínáltak munkalehetőséget, amit az érintetteknek tulajdonképpen kötelező volt elfogadni.

75 1940–41-ben ugyan még számos szociális titkár dolgozott a jegyzők mellett, de – úgy tűnik – ők nemigen vettek részt az ONCsA munkájában. 1942-re számuk minimálisra csökkent, ami egyrészt a katonai behívásoknak volt köszönhető, másrészt az érintettek más, sokkal jobban fizetett munkát találtak és kiváltak a szolgálatból (utóbbi körülmény egyébként világosan jelzi az intézmény elhibázott voltát és azt, hogy a „szociális” jelző ez esetben csak annyiban indokolt, hogy a korábban munkanélküli értelmiségiek helyzetén némiképp javított).

76 Kivétel volt néhány városi munkásház-telep, például Sátoraljaújhely (Kimutatás a ház- és házhelyjuttatottakról. BAZ ML SFL VI. 603. 19. dob.). Ezek a tervek a 602. típuson alapultak és sikeresnek voltak tekinthetők (azt leszámítva, hogy a juttatottak kérvényekkel ostromolták a Közjóléti Szövetkezetet a második szoba kiadása érdekében).

77 A Mérnöki Osztály vezetője, Tóth Kálmán korábban a Magyar Ház Baráti Köre nevű népi építészeti kutató csoportnak volt tagja; több kötetet adott ki, amelyek a magyar néprajzi kistájak építészetiével foglalkoztak, s tapasztalataikat később is felhasználták (Tóth–Nászay 1936; Padányi–Tóth–Miskolczy 1937; Kiss 1943; Miskolczy–Vargha 1943; Tóth 1978).

ágyat fejjel a fal mellé helyezte, úgy, hogy az benyúlt a helyiség közepe felé; a gyermekágyak viszont emeletesek voltak, eléjük pedig faparaván került, mely a meleget átengedte, de átlátni nem lehetett rajta.⁷⁸ A juttatottak ezt a paravánt csaknem minden esetben azonnal lebontották és el is tüzelték.

Mi lehetett eljárásuk oka (amivel végső soron kimozdításukat és evvel teljes talajvesztésüket kockáztatták)? Természetesen a Közjóléti Szövetkezetek – amelyek kikötötték, hogy bármilyen átalakítás csak az ő engedélyükkel történhet a teljes tulajdonba adásig – igyekeztek kideríteni az okot. Eleinte tüzelőhiányra hivatkoztak, ám ez aligha lehetett igaz, mert a zömmel vályogból épült házakat általában nyár végén adták át.⁷⁹ A szociális védőnők sem jutottak sokkal több eredményre, a válaszok többsége nem lépett túl az „így szoktuk” sematizmusán.⁸⁰ Ez aligha lehetett véletlen. A szociális védőnők és a juttatottak neveltetésbeli különbsége a nemi élet témáját érintve olyan korlátokat jelentett, amelyen egyik fél sem volt képes (illetve a védőnő nem volt hajlandó) átlépni: gyakorta még egymás szavait sem értették.⁸¹ Nem mellékes körülményként lehet megemlíteni, hogy a „nevelt” – a törvény betűje szerint – legalább négy, de inkább több gyermeket világra hozott asszony volt, míg a „nevelő” hajadon, ami a kor erkölcsi és a korábbi tanulmányok során sugallt kép szerint is egyet jelentett a szüzességgel. Nemzésről, fogamzásgátlásról, szülésről így a védőnőnek általában csak iskolai ismeretei lehetnek, amit legfeljebb azokkal az információkkal egészíthetett ki, amit a szociálisan megsegített asszonyok hoztak a tudomására. A helyzet ferdeségét az Országos Szociális Felügyelőség munkatársai (egy kivételével férfiak) is érzékelték, mert – szokatlan módon – meghátráltak: az 1943-ban publikált títustervekről hiányzott a paraván, helyét függöny foglalta el.⁸²

FORRÁSOK

Baranya Megyei Levéltár, Somogyi Ferenc szociális felügyelő levelezése
 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára, Zemplén Megyei
 Közjóléti Szövetkezet iratai
 Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai
 Kalocsai Érseki Levéltár, Subsidia et Beneficia, 1920–1944
 Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztérium elnöki iktatású iratok
 Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Fiókleveletára, polgármesteri iratok
 Pest Megyei Levéltár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Közjóléti Szövetkezetének iratai

78 A 101–105–207 típusú ONCsA-házak tervei és építőanyag-kiszabata. MOL, Országos Szociális Felügyelőség iratai, K-566. 4. cs.

79 Ricsei járási házjuttatások ügye. BAZ ML SFL VI. 603. 19. dob.

80 Bendes Karola és Virág Jenőné visszaemlékezése (életútinterjúk, 1992. október 2–3., 1994. június 22–24.).

81 Bendes Karola közel hatvan év távolából is pironkodva mondta el, hogy mennyire szégyellte magát az asszonyok „mocskos beszéde” miatt, s megjegyezte azt is, hogy a témát kizárólag felettesei kérésére hozta szóba.

82 Ez azért volt „tökéletes megoldás”, mert elvben lehetővé tette a budapesti szakértők által erőltetett elkülönítést – másrészt használata ellenőrizhetetlen volt...

Pest Megyei Levéltár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának általános közigazgatási iratai

Státny Oblastny Archiv Komarno, Magisztrátusi Iratok

Magyar törvénytár 1940 [1941]. Budapest

Magyarországi rendeletek tára 1936 [1937]. Budapest

Egri Katolikus Tudósító, Fiatal Magyarság, Nép és Családvédelem, A Testvér, Városok Lapja, Zöld Füzetek, Zöldkereszt

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus M. Mária Konstancia é. n.: *A Magyarországon született Szegénygondozó Mária Nővérek Társulatának története*. Kézirat
- Amicus Juventus (ö.á.) 1913: *Pályamutató. A pályaválasztás előtt álló magyar ifjúság kalauza*. Budapest
- Bars és Hont vármegyék évkönyve 1943*. Közzéteszi: Hetényi Rezső. Léva
- Berndt Kornél 1935: Preventív egészségvédelem és az Egri Norma. *Zöldkereszt* 1935. 1. 1–6.
- Bodroγκözy Zoltán 1929: *A magyar agrármozgalmak története. Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig*. Budapest
- Borgh, Robert v. d. 1912: Um den Wohnboden. *Die Woche* 1912. 15. 597–599.
- Csizmadia Andor 1942: A kolozsvári tizedes-szervezet története. *Nép és Családvédelem* 2. 56–64, 3. 82–86, 4. 105–106.
- d'Avigdor, E. H. 1873: *Der Wienfluß und die Wohnungsnoth*. Wien
- d'Avigdor, E. H. 1886: *Die Wohnungsnoth der ärmeren Klassen in deutschen Großstädten und Vorschläge zu deren Abhülfe*. Gutachten und Berichte. 1–2 Bände Leipzig
- Esztergár Lajos 1939: *A szociális munka útján*. Pécs
- Fuld, Ludwig 1889: *Die Wohnungsnot der ärmeren Klassen*. Hamburg
- A gyárgondozónői hivatás. Kisanyák iskolája*. 1943: A Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézet Pályaismertető Füzetei. L. sorozat, 4. füzet. Budapest
- Hámori Péter 1997a: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény- (koldus-) ügy rendezésére. In: Závodszy Géza (szerk.) *Fuga Temporum. Emlékkönyv Eperjessy Géza 70. születésnapjára*. Budapest, 257–286.
- Hámori Péter 1997b: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok* 2. 353–382.
- Hámori Péter 2000: A magyar settlement-mozgalom története. *Valóság* 9. 90–105.
- Hámori Péter 2003a: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. *Századok* 1. 3–42.
- Hámori Péter 2003b: *Az Egri (Magyar) Norma és a Ferences Szegénygondozó Nővérek rendjének története*. Ferences Rendtörténeti Konferencia, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, megjelenés előtt
- Hanvai Sándor 1925: *A szegénygyámolításról*. Magyar Nemzeti Szövetség Könyvtára, Szociálpolitikai Sorozat, 8. Budapest
- Hecht 1912: *Zur Wohnungsfrage auf dem Lande*. Berlin
- Huber, V. A. 1857: *Die Wohnungsnot der kleinen Leute in grossen Städten*. Leipzig
- Johan Béla 1939: *Gyógyul a magyar falu*. M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Közleményei, 7. Budapest

- Károlyi Sándor 1901: *Programbeszéd Gönczön*. (1901. szeptember 10.) Budapest
A Katolikus Nővédő Egyesület hetedik évi működéséről szóló jelentése. (1905). 1906. Budapest
- Katolikus női életpályák* 1938: A Katolikus Női Szociális Képző ismertetése és tanterve. 1938/39-es tanév. Budapest
- Kerbolt László 1936: *Beteg a magyar falu*. Budapest
- Kiss Tibor 1943: *A Szigetvidék és az Ormányság népének építészete*. Budapest
- Kovrig Béla 1954: *Magyar társadalmpolitika (1920–1945)*. Kis Magyar Könyvtár. New York
- Liese, Wilhelm 1922: *Geschichte der Caritas. Jubiläumswerk des Deutschen Caritasverbandes, 1897–1922*. Freiburg
- A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások* 1939. Pécs
- Mezey Margit 1931: A mezőkövesdi mintajárás hírei. *Zöldkereszt* 2. 21–23.
- Miskolczy László – Vargha László 1943: *A Nagyikunység-vidék népének építészete*. Budapest
- Molnár János 1930: *Beszámoló a szolnoki szegénygondozás 8 hónapos működéséről*. Szolnok
- Mona Ilona 1997: *Slachta Margit*. Budapest
- Münsterberg, Emil 1903: *Das Eberfeld System. Festbericht aus Anlaß des fünfzigjährigen Bestehens der Elberfelder Armenverordnung*. Leipzig
- Nagy József 1978: *Eger története*. Budapest
- Ortutay Gyula 1938: *A mátészalkai vármegyei Közjóléti Szövetkezet céljai*. Mátészalka
- Padányi Gulyás Jenő – Tóth Kálmán – Miskolczy László 1937: *A Fertő-vidék népének építészete*. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 2. Budapest
- Petrilla Aladár 1943: *Közegészségügyi statisztika. I. rész*. Budapest
- Prohászka Ottokár 1911: Személyes szolgálat a jótékonyágban. *A Társadalmi Múzeum Értésítője* 1. 1–4.
- Schlaudraff, Elsa 1932: *Ein Vergleich zwischen dem Elberfelder, dem Straßburger und dem Frankfurter System in der Armenpflege*. Erlangen
- Somogyi Zoltán 1941: *A középkori Magyarország szegényügye*. Palaestra Calasantiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 32. Budapest
- Steinbach, Rudolf 1896: *Die Patronage*. Berlin
- Stübben, F. 1904: *Die Wohnungverhältnisse auf dem Lande*. Zeitschrift für Wohnungswesen
- Szabó Ottó 1932: *Az egri fertálymesterek*. Eger
- Szénássy József 1997: *Versenyfutás a halállal*. Budapest
- Szentkeresztyné Nyegre Rózi 1930: *S.O.S. Útmutató a szociális, karitatív és közhasznú intézményekhez és eljárásokhoz*. Budapest
- Szociálpolitikai feladataink* 1926. Népjóléti Minisztérium, Budapest
- Tóth Kálmán 1978: Építészmérnökök és népi építészet 1930–1950. *Etnographia* 3. 426–433.
- Tóth Kálmán – Nászay Miklós 1936: *A Balaton-vidék népének építészete*. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 1. Budapest
- A vöröskeresztes ápolónő* 1943: A Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézet Pályaismertető Füzetei. L. sorozat, 1. füzet. Budapest
- Weber, Adolf 1908: *Boden und Wohnung*. Leipzig
- Weddingen, Walter 1935: *Deutsche Sozialpolitik. Volk und Wirtschaft*. Heft 1. Berlin
- Zehden, Carl 1870: *Beiträge zur Geschichte der Wiener Wohnungsnoth und Bauwesens*. Wien
- A zöldkeresztes védőnői hivatás. Márta ápolónői hivatás* 1943: A Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézet Pályaismertető Füzetei. L. sorozat, 2. füzet. Budapest